

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИНИ ТАЙИНЛАШ ЗАРУРИЯТИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

**А.А. Амонов-“Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби ва аудит”
кафедраси катта ўқитувчиси**

Аннотация: Ушбу мақолада иқтисодий экспертизанинг бир тури бўлган Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш зарурияти, моҳияти, ҳуқуқий меъёрий асослари ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: Суд, Экспертиза, Суд экспертизаси, Рақамли иқтисодиёт.

Аннотация: В данной статье освещены вопросы о необходимости назначения судебно-бухгалтерской экспертизы, в процессе рассмотрения судебно-следственных разбирательствах в органах суда и следствия.

Ключевые слова: Суд, Экспертиза, Судебная экспертиза, Цифровая экономика.

Annotation: in the article the essence, legal-normal basics, designating necessity of judge-accounting expertise which is one type of expertise and formalization of its consequences were stated.

Key words: Expertise, expert, judge expertise, accountant-expert, the consequence of judge-expertise.

Кириш

Рақамли иқтисодиёт (ингл: digital economy) нинг ўзига хос хусусияти барча иштирокчиларнинг ахборот, шу жумладан, шахсий маълумотлардан фойдаланиш эҳтиёжларини қондириш бўлган иқтисодиётдир” (академик С.С.Гулямов таърифи).

Ҳозирги кунда рақамли иқтисодиётнинг дунё миқёсида тутган ўрни ва унинг ривожланиш тенденциялари тобора ортиб бормоқда. Жаҳон миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, рақамли иқтисодиётнинг ривожланиш географиясида икки мамлакат етакчи ўринни эгаллаб турибди. Булар АҚШ ва Хитой.

Ҳозирги пайтда компьютерлаштириш ва юқори технологиялар асрида рақамли иқтисодиёт ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасига: соғлиқни сақлаш, таълим, интернет-банкнинг, ҳукуматга дахлдор бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020 йил 28 апрелдаги, ПҚ – 4699 - сонли Қарори асосида 2023 йилга келиб рақамли иқтисодиётнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигади улушини икки бараварга кўпайтириш назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 24 январь 2020 йил Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганидек: ... рақамли иқтисодиётни шакллантириш керакли инфратузилма, кўп маблағ ва меҳнат ресурсларини талаб этишини жуда яхши биламиз. Бироқ, қанчалик қийин бўлмасин, бу ишга бугун киришмасак, қачон киришамиз?! Эртага жуда кеч бўлади. Шубоис, рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш – келгуси

5 йилдаги энг устуворвазифаларимиздан бири бўлади. Рақамли технологиялар маҳсулот вахизматлар сифатини оширади ҳамда ортиқча харажатларни камайтиради. Энг муҳими, қишлоқ жойларда аҳолини рақамли саводхонлигини кўтариш ҳамда иш билан бандликни (ортиқча харажатларсиз) оширади ва камбағалчиликни кескин қисқартиради.

Рақамли иқтисодиёт шароитида барча мутахассислар каби ҳисоб ва назорат тизимида фаолият кўрсатаётган мутахассисларининг масъулияти ва жавобгарлиги янада ортади. Шу боис бухгалтерия ҳисоби ва назорати ходимлари хўжаликни юритишга ёрдам кўрсатиши, турли хўжалик ҳолат ва муҳитларини тезкор ва тўлиқ аниқлаб иш кўра билиши, бозор иқтисодиёти вазифаларини ва улардаги йўналишларни тушиниб етиши, бошқарув қарорларини қабул қилишда раҳбариятга ҳамда фуқаролик, жиноий ва хўжалик фаолиятлари бўйича кўрилаётган ишларни одилона ҳал қилишда суд-тергов органларига суд экспертизаси ўтказиш натижалари бўйича асосланган тавсияларини тақдим этишлари лозим бўлади.

Рақамли иқтисодиёт шароитида суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш зарурияти

Суд-бухгалтерия экспертизаси суд-иқтисодий экспертизасининг таркибий қисми бўлиб, у қуйидаги ҳолатларда белгиланади:

-кузатилган фуқаролик ёки жиноий ишнинг терговини олиб борувчи терговчи ишни сифатли ва қонунан тўғри боришида чуқур ва юқори савияли бухгалтерия билимлар лозим деб топса. Ишни олиб борувчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерия билимларга эга бўлиши ва оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчининг ёхуд гувоҳларнинг кўрсатмаларини таҳлил этиши мумкин. Хусусан иш юзасидан жиноий ишга қўл урган шахслар, моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларини таҳлил қилиб янги фактларни очиши ҳам мумкин. Аммо бундай ҳолатларда терговчи суд бухгалтерия экспертизининг ёрдамисиз кўзланган ютуққа эриша олмайди.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий ва иқтисодий жабҳаларида олиб борилаётган чуқур ислохатлар суд-ҳуқуқ тизимини ҳам кенг қамраб олди. Мухтарам Президентимиз ўзининг Олий Мажлисга мурожаатномасида *“Энди суд орқали инсонларнинг ҳуқуқи тикланганини эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, нима сабабдан судгача бўлган тергов жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган, деган саволни ҳам кўндаланг қўядиган, тазйиқлар учун жавоб берадиган вақт келди”*¹ деган эди.

Президент бундай фикрни бежиз айтмади. Кўп йиллик суд-ҳуқуқ органлари амалиётида мавжуд бўлган адолатсизликлар: нотўғри ўтказилган тергов-суриштирув ишлари, фақатгина номигагина иш материалларини бўрттириш учун олинган сохта экспертиза хулосалари натижасида инсон

¹Ш.М.Мирзиёев “Олий Мажлисга мурожаатнома” 24 январь 2020 йил

хуқуқлари поймол бўлаётгани халқимиз орасида хуқуқни ҳимоя қилувчи органларга ишончсизлик ҳисларини туғдирди.

Юқорида баён этган фикрини давом эттириб Президентимиз *“Эски тузумдан қолган ва ҳануз давом этаётган суд қарорларини прокуратура томонидан чақириб олиб, ўрганиш амалиётини чеклаш лозим. Энди фақат иш юзасидан шикоят келиб тушган ҳолдагина прокурор суд қарорини олиб ўрганиши мумкин”*¹ деди.

Республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг Республикада суд экспертиза фаолиятини такомиллаштириш, одил судловни таъминлаш мақсадида қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан: 1995 йил 22 июндаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида Адлия вазирлигининг экспертиза хизматини ривожлантириш тўғрисида” ги 234-сонли қарорига асосан, Тошкент суд экспертиза илмий-тадқиқот институти Республика илмий-тадқиқот криминалистика марказига айлантирилди. Маказнинг илмий салоҳиятини Тошкент шаҳридаги 8 та етакчи лаборатория ва 9 та вилоятлардаги бўлинмалари ташкил этди.

Суд-иқтисодий экспертизанинг бир тури бўлган суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилиши бугунги кунда нафақат Марказий муассасада, балки вилоят бўлинмаларида ҳам экспертизанинг қуйидаги турлари: бухгалтерия, молия-кредит, банк-кредит, солиқ қонунчилиги ва ташқий-иқтисодий, иқтисодий-режавий, меҳнат иқтисодиёти ва иқтисодий-статистика экспертизаларига суд-тергов органларини бўлган эҳтиёжларини қондириб келмоқда.

Бугунги кунда суд, тергов амалиётида суд-иқтисодий экспертизанинг турларидан бири бўлган суд-бухгалтерия экспертизасининг роли ошиб бормоқда. Республика суд-экспертиза марказининг Самарқанд вилоятлараро бўлими бугунги кунгача Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида суд-иқтисодий экспертизанинг барча турлари бўйича экспертизалар ўтказиб келмоқда. Жумладан: 2020 йилда 6058 та, 2021 йилда 4942 та 2022 йилнинг 9 оyi мабайнида 3234 та экспертизалар ўтказилган.²

Қуйида Вилоят Суд бухгалтерия экспертизаси Марказининг 2020-2022 йиллар бўйича ўтказилган экспертизалар маълумотлари келтирилган:

Йиллар	Жами ўтказилган экспертизалар сони	Экспертиза тайинлаган идоралар						
		Жиноят ишлари бўйича судлар	Фуқаролик ишлари бўйича судлар	Иқтисодий судлар	Прокуратура	Ички ишлар идоралари	ДХХ	Бошқалар
2020	6058	35	480	21	505	4480	46	491
2021	4942	44	1382	27	520	2490	103	376
2022 (9ой)	3234	36	1027	15	467	1023	257	409
Жами	14234	115	2889	63	1492	7993	406	1276

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики экспертиза тайинлови аксарий ҳолларда ички ишлар ва фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан амалга

² Вилоят вилоят СБЭ марказининг статистик ҳисоботидан

оширилган. Бунга сабаб ички ишлар органларида йўл-транспорт ходисалари ва фуқаролик ишлари бўйича судларда эса фуқаролар ўртасида содир бўлаётган муаммолик муносабатларни ҳал этиш билан боғлиқдир.

Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш одатда қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

- тафтиш ва тергов материаллари мос келмаганда ёки дастлабки ва тақрорий тафтишлар хулосаларида зиддиятлар мавжуд бўлганда;
- айбланувчи тақдим этган ҳужжатлар тафтишчи томонидан қабул қилинмаган ҳолларда;
- маълум масалаларни ҳал этиш бухгалтерия ҳисобидаги махсус билимлар талаб қилиниши тўғрисида айбланувчининг асосланган мурожаати мавжуд бўлганда;
- суистеъмол ва товар моддий бойликларни топишда тафтишчи томонидан қўлланган услуб ва методларни тўғрилиги ва тўла эканлигига ҳамда тафтиш хулосасига терговчининг гумони бўлганда;
- моддий жавобгар шахсларни аниқлаш ва улар келтирган зарарнинг миқдори ва даврини ташкилот бухгалтерияси тўғри аниқланганлигини текшириш зарурияти туғилганда;
- ҳужжатли тафтиш тартиби тўғри ўтказилиб ва тафтишчининг нотўғри ҳаракатлари тафтишчининг тафтиш қилинаётган корхона ходимлари билан ишга тааллуқли бўлмаган алоқалари тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлган ҳолда.

Суд-бухгалтерия экспертизаси Ўзбекистон Республикаси “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуннинг 15-моддасига асосан корхона, муассасалар бухгалтерлари томонидан тузилган ёки тузилажак бухгалтерия ҳужжатлари асосида ўтказилади.³

Шунинг учун Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосасининг ҳаққонийлик (ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатини ақс эттириш) даражаси асосан тузилган бухгалтерия ҳужжатларининг сифатига боғлиқ бўлади. Ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб, ахборот технологиялари ривожланган, рақамли иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳужжатларининг янги даври – электрон ҳужжат пайдо бўлди. Электрон ҳужжатларнинг расмийлаштириш ва улар айланмаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган йўриқнома асосида олиб борилади ва назорат қилинади.

Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш фақат қонунларга бўйсиниш, унга тўлиқ амал қилиш орқали эришилади. Президентимиз эътироф этганидек: “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлмоғи керак”². Ушбу вазифаларни тўлиқ ижро этиш қонунларга амал қилиб фаолият юритишни, суд-ҳуқуқ тизими ишларида кескин бурилиш ясаш, жамият, халқ манфатларини кўзлаган ҳолда, ҳар қандай

³Ўзбекистон Республикаси “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонун 18-ноябрь 2009 йил

²Мирзиёев Ш М “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбарнинг кундалик қоидаси бўлиши керак” Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017

кўрилатган фуқаролик, жиноий ва иқтисодий ишлар жараёнини шаффофлигини ва одилона ечимини таъминлашни талаб этади.

Юқорида қайд этилган вазифаларни тўлиқ бажариш кўп ҳолларда судларда фуқаролик, жиноий ва иқтисодий ишларини кўриб чиқишда бойликлар талон-тарожи, мансабдорлик ва хўжалик жиноятларини суриштириш ва тергов қилишда иқтисодий фанлар жумладан махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд-бухгалтерия экспертизаси муҳим ўринда туради.

Бу уч сўздан иборат (суд, бухгалтерия, экспертиза) сўзлар бирикмасидан пайдо бўлган “Суд-бухгалтерия экспертизаси”нинг моҳияти қуйидагилардан ташкил топади:

Суд - фуқаролик, жиноий ва хўжалик(иқтисодий) масалалари бўйича кўзғатилган ишларнинг кўриб чиқиш жараёни.

Экспертиза- жиноят процессуал қонуни асосида, фан ва техниканинг, санъат ва иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар, касб-ҳунар эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи камчиликларни аниқлаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текшириш ишлари.

Бухгалтерия– корхонанинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритувчи таркибий бўлими.

Шундан келиб чиққан ҳолда **“Суд-бухгалтерия экспертизаси”**–бу бухгалтерия ҳужжатларида ва регистрларида акс эттирилган хўжалик операцияларини бухгалтер-эксперт (мутахассис)томонидан текшириш жараёнидир.

Хулоса:

Тергов ва судда кўрилатган ишларга далил сифатида хулоса далолатнома тайёрлаш билан биргаликда хўжаликка етказилган моддий зарарни аниқлаш ва камомадни ундириб олишда бухгалтерия экспертизасини аҳамияти ортиб боради. Шундай экан, **суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишдан мақсад** - жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича адолатли ҳукмнинг амалга ошишига ёрдам бериш, иқтисодиёт соҳасида жиноят ва ҳуқуқ, бузишларга йўл қўймаслик, келажакда хўжалик ҳуқуқ бузишларни оғохлантиришга дойир тадбирларни белгилашдир.

Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 18 ноябрда қабул қилинган «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонуннинг 17-моддасига биноан суд экспертизасини ўтказишнинг асоси бўлиб, терговчи, прокурор ёки суднинг қарори ёхуд судда кўрилатган фуқаролик, хўжалик ва жиноят ишлари бўйича суднинг ажрими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖПК моддасига мувофиқ қонунда белгиланган тартибда суд, терговчи ижтимоий хавф-хатар мавжудлиги ёки мавжуд бўлмаганлиги ушбу ҳаракатни содир қилган шахс айбдорлиги ва ишни тўғри ечилишга аҳамияти бўлган барча ҳақиқий маълумотлар жиноий иш бўйича далил бўлади. Эксперт хулосаси ана шу далиллар жумласидандир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ширинов, У. А. (2021). AUDITORY ANALYSIS OF COMMUNICATION ENTERPRISES SEGMENTS. *Экономика и социум*, (7), 550-553.
2. Ширинов, У. А. (2021). CONCEPTUAL ISSUES OF SEGMENTARY AUDIT IN COMMUNICATION ENTERPRISES. *Экономика и социум*, (7), 554-558.
3. ШИРИНОВ, У., & НАРЗУЛЛАЕВ, Н. МОЛИЯВИЙ МАЖБУРИЯТЛАР АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *ЭКОНОМИКА*, 810-813.
4. ШИРИНОВ, У. МОБИЛ АЛОҚА ХИЗМАТЛАРИДАН ОЛИНАДИГАН ДАРОМАДЛАР ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *ЭКОНОМИКА*, 800-803.
5. Ширинов, У. Почта хизматларининг ҳисоб ва аудит объекти сифатидаги таснифий асослари. *Экономика*, 804-809.
6. Ширинов, У., & Нарзуллаев, Н. Молиявий мажбуриятлар аудитини методологик асослари. *Экономика*, 814-817.
7. O'ktamovich, P. L. X., & Voxodirovich, E. F. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA BUXGALTERIYA HISOBNI O'RNI. *Journal of marketing, business and management*, 1(2), 120-124.
8. . Po'latov Xudoyberdi, O. K. (2022). BUXGALTERIYA HISOBIGA RAQAMLI TECHNOLOGIYALARNI JORIY ETISH YO'LLARI. *Journal of marketing, business and management*, 1(1), 37-40.
9. Пўлатов, Х. Ў. (2021). ACCOUNTING ACCOUNTS IN WHOLESALE ENTERPRISES. *Экономика и социум*, (4-2), 318-323.
10. Пўлатов, Х. Ў. (2021). DIRECTIONS TO IMPROVE TURNOVER ACCOUNTING IN ENTERPRISES OF DIFFERENT ACTIVITIES. *Экономика и социум*, (5-2), 186-189.
11. Хусанов, М. (2021). Махсус саволлар бўйича ўтказиладиган аудиторлик текширувларининг ташкилий ва методологик асослари. *Общество и инновации*, 2(4/S), 564-571.
12. Хусанов, М. Х. (2021). THE NEED FOR A SPECIAL QUESTION-LIKED AUDIT. *Экономика и социум*, (5-2), 539-543.